

ΟΙΝΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Η Βακχική Ελλάδα: Μύθοι και Εργα Τέχνης

της Σταυρούλας Κουράκου - Δραγώνα
Χημικού - Οινολόγου

Είναι γνωστό ότι ο ρυθμός και ο βαθμός εξέλιξης της ανθρωπότητας δεν είναι παντού οι ίδιοι. Ευνοημένες από τη γεωγραφική θέση και το κλίμα τους, μερικές περιοχές γίνονται τόποι συγκέντρωσης των ανθρώπων και συντελούν στην οργάνωση και την πολιτιστική τους ανάπτυξη.

Σ' αυτές τις ευνοημένες από τη φύση περιοχές, ανήκει η ελληνική χερσόνησος και ο ευρύτερος αιγαιοπελαγίτικος χώρος με τις ακτές που τον περιβάλλουν. Εκεί ακριβώς γεννήθηκε ο ελληνικός πολιτισμός που κάλυψε τέσσερα χιλιάδες χρόνια περίπου, από την ανθηρή μινωική περίοδο μέχρι την πτώση του Βυζαντίου του 15ου αιώνα. Αυτός ο πολιτισμός που εκφράζει την πλούσια ιδιαιτερότητα της πόλης - κράτους, με τα πολυάριθμα κέντρα πολιτικής και πολιτιστικής ζωής, που το καθένα τους διαμορφώθηκε σύμφωνα μ' ένα χαρακτήρα έντονα τοπικό. Αυτός ο πολιτισμός που αφορά όλες τις εκδηλώσεις και τα επιτεύγματα του ανθρώπινου πνεύματος.

Όπως έγραψε ο σύγχρονος Γάλλος ακαδημαϊκός Maupier, στην περίπτωση της Ελλάδος δεν είναι μια δύναμη, δεν είναι μια τεχνική, δεν είναι μια πίστη, που έγραψε ιστορία μόνη της. Η ελληνική κουλτούρα άλλαξε τον κόσμο.

Στα πλαίσια μιας σύντομης διάλεξης δεν είναι βέβαια δυνατό να αναφερθούν όλες οι μορφές αυτού του πολιτισμού που αναπτύχθηκε σταδιακά. Όμως θα ευχόμουν να μπορούσα να σας κάμω να αισθανθείτε ότι ο οίνος, δώρο του Διονύσου - Βάχχου στους ανθρώπους, επηρέασε τη λογοτεχνία και τις τέχνες της αρχαίας Ελλάδος, υπήρξε ένας από τους κυριότερους συντελεστές του ελληνικού πολιτισμού, η μελέτη του οποίου μας αποκαλύπτει ότι το κρασί αποτελεί αναπόσπα-

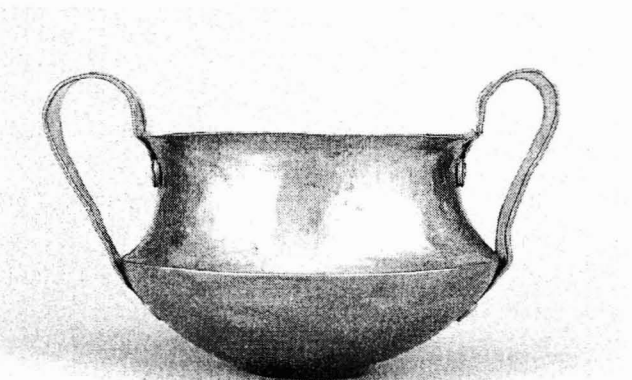
στο μέρος ενός τρόπου ζωής, ριζωμένου στη σημερινή ελληνική κοινωνία με συνήθειες χιλιάδων χρόνων.

Ο οίνος στον ομηρικό κόσμο

Οι Έλληνες των ιστορικών χρόνων διηγούνται ιστορίες με ήρωες τις μυθικές μορφές της ύστερης εποχής του Χαλκού: το θαρραλέο Αχιλλέα, τον πολυμήχανο Οδυσσέα, το μεγάλο Αγαμέμνονα, το σοφό Νέστορα και τόσους άλλους μυθικούς ήρωες του ομηρικού κόσμου.

Αυτοί οι μύθοι της ηρωικής εποχής στάθηκαν αφορμή να φέρει στο φως η σύγχρονη αρχαιολογική σκαπάνη τις αποδείξεις ότι ο ομηρικός κόσμος ήταν μια πραγματικότητα.

Μια μεγάλη αίθουσα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών συγκεντρώνει πλούσιστα δείγματα αυτού του κόσμου που ονομάστηκε μυκηναϊκός. Οι προθήκες είναι γεμάτες με καλλιτεχνήματα από χρυσό και ελεφαντόδοντο - πολύτιμα και σπάνια υλικά -: διαδήματα, χρυσά προσωπεία, πολύτιμα κοσμήματα και βα-

Χρυσός κάνθαρος από τον Κάμπο Καλαμιάτας.
16ος αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Χρυσή κύλικα από βασιλικό τάφο των Μυκηνών. 16ος αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

ρύτιμα ξίφη με λεπτή διακόσμηση. Ολα μαρτυρούν ότι οι "πολύχρυσες Μυκήνες", όπως ονομαζόταν στην αρχαιότητα η πρωτεύουσα του Αγαμέμνονα, υπήρξαν πραγματικά.

Ανάμεσα σ' αυτούς τους θησαυρούς, τους περίτεχνα δουλεμένους, βρίσκονται και αγγεία του τόπου από χρυσό και ασήμι, που μας θυμίζουν ότι η μυκηναϊκή κοινωνία, βασισμένη σε οργάνωση στρατιωτικού τύπου, αλλά συγχρόνως καλλιεργημένη και φιλότεχνη, ήξερε να τιμάει τα καλά κρασιά.

Πράγματι, στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια, ο Ομηρος απαριθμεί ονομαστούς οίνους της αρχαιότητας και δίνει πολλές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τους οίνους, τα κελάρια και τη δίψα των ηρώων του, τραγούδησε μάλιστα με τόση θέρμη τα εγκώμια του οίνου, ώστε ο Οράτιος τον ονόμασε "Vinosus Homerus".

Ομως, τα αριστουργήματα της μυκηναϊκής τέχνης στο είδος του σφυρήλατου χρυσού δεν βρέθηκαν στους βασιλικούς τάφους των Μυκηνών, αλλά σε ένα τάφο κοντά στη Σπάρτη. Πρόκειται για τα δύο περίφημα "κύπελλα του Βαφειού", που χρονολογούνται στο 15ο αιώνα π.Χ. Στο ένα εικονίζεται η άγρια σκηνή του ταύρου που έχει πιαστεί στο δίχτυ και στο άλλο μια ειδυλλιακή εικόνα ταύρων και βοσκών. Δεν είναι μονάχα η επιδεξιότητα στην εκτέλεση που κάνει μοναδικά αυτά τα δύο κύπελλα. Είναι

κυρίως η καλλιτεχνική έμπνευση, η θαυμάσια σύνθεση και η δύναμη της έκφρασης που το καθιστούν έργα υψηλής και εκλεπτυσμένης τέχνης.

Ολα αυτά τα κρασοπότηρα από ευγενή μέταλλα, αφού έσβησαν τη δίψα του ομηρικού κόσμου, όταν ήταν γεμάτα, άδεια τώρα, μας γοητεύουν ως έργα τέχνης και αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες της σπουδαιότητας που είχε ο οίνος ήδη από την αυγή του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Το κρασί στα πλαίσια των συμποσίων

Κατά τους ιστορικούς χρόνους, τα συμπόσια είχαν αναπτυχθεί σε οργανωμένο και χαρακτηριστικό κοινωνικό θεσμό με κανονισμό και εθιμοτυπία καθορισμένη.

Το αττικό συμπόσιο αποτελείτο από δύο αυτοτελή μέρη: το δείπνο που διαρκούσε λίγο, χωρίς πολλές συνομιλίες και απολαύσεις, και τον πότο που ήταν διανθισμένος με ποικίλη ψυχαγωγία και αποτελούσε το κύριο μέρος του συμποσίου.

Κατά τη διάρκεια του πότου, οι καλεσμένοι πίνανε κεκραμένο οίνο (κρασί) και μιλούσαν πάνω σ' ένα θέμα που είχε αποφασιστεί από κοινού. Ένα χαρακτήρα πνευματικότητας και

Ένα από τα δύο περίφημα χρυσά κύπελλα από τον θολωτό τάφο του Βαφειού, αριστουργήματα της μυκηναϊκής χρυσοχοΐας. 15ος αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

κοινωνικότητας είχε πάρει ο θεσμός του πότου στις πόλεις της Ιωνίας και στην Αθήνα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Πλάτωνας τοποθέτησε τους φιλοσοφικούς διαλόγους για τον έρωτα στα πλαίσια ενός συμποσίου.

Τα πρόσωπα που παίρνουν μέρος στο Συμπόσιο του Πλάτωνα δεν είναι ποιητικά δημιουργήματα, είναι άνθρωποι παρμένοι μέσα από τη ζωή. Το γεγονός ότι οι συμπότες ήταν υπαρκτοί δίνει μια ιδιαίτερη γοητεία στους διαλόγους. Κι ακόμη, όλες αυτές οι αναφορές στα έθιμα του συμποσίου, που ο Πλάτωνας εισάγει κατά τη διήγηση με συντομία και διακριτικότητα, ζωντανεύουν την αίθουσα του πότου, τους φιλοξενούμενους και τον οικοδεσπότη, τις μορφές και τους χαρακτήρες τους, καθώς και τις συνήθειές τους, έτσι που ο αναγνώστης νιώθει σαν να παρευρίσκεται ο ίδιος σ' ένα αληθινό συμπόσιο, ανάμεσα στους Αθηναίους του 5ου π.Χ. αιώνα.

Το Συμπόσιο του Πλάτωνα, έργο υψηλής έμ-

πνευσης, βαθιάς φιλοσοφίας και πρωτότυπου ύφους, δεν είναι το μοναδικό συμπόσιο της ελληνικής και λατινικής γραμματολογίας. Έχουν σωθεί, ολόκληρα ή αποσπασματικά, το Συμπόσιο του Ξενοφώντα και οι μεταγενέστερες απομμιήσεις του Πλούταρχου, του Αθήναιου, του Λουκιανού και του Μακρόβιου.

Απ' αυτά τα συμπόσια, που είναι βέβαια λιγότερο γνωστά από το αθάνατο πρότυπό τους, μεγάλο ενδιαφέρον για τη μελέτη των οίνων της αρχαιότητας παρουσιάζει το έργο "Δειπνοσοφιστές" του Αθήναιου. Οι συμπότες γνωρίζουν πολύ καλά τα δώρα του Διονύσου και δίνουν πληροφορίες πολύτιμες για τις ιδιότητες και τον τρόπο παρασκευής τους, τα ονόματα των μεγάλων οίνων της αρχαιότητας και τους χαρακτήρες τους, τα αγγεία του πότου και τη δίψα των συγχρόνων τους. Κι ακόμη γίνονται σ' αυτό το συμπόσιο, αναφορές γεμάτες ποίηση και αγάπη για το Διόνυσο και το Θεϊκό του δώρο:

Ω πάσι τοις φρονούσι προσφιλέστατε Διόνυσε και σοφώταθ', ως ήδύς τις είνος τον ταπεινόν μέγα φρονεΐν ποιείς μόνος, τον τας σφρύς αίροντα συμπεΐθεις γελά, τον τ' ασθενή τολμάν τι, τον δειλόν θρασύν.

(*"Ω, εσύ, ο πιο αγαπητός σε όλους τους ανθρώπους με φρόνηση και ο πιο σοφός, πόσο γλυκός είσαι, Διόνυσε. Εσύ που τον ταπεινό τον κάνεις να σκέφτεται τα μεγάλα, τον συνοφρωμένο τον κάνεις να γελά τον αδύναμο να τολμάει, το δειλό θαρραλέο).*

Κατά τη διάρκεια του συμποσίου, οι υπηρέτες έχυναν τον οίνο στον κρατήρα, αγγείο με πλατύ στόμιο, μέσα στο οποίο γινόταν η ανάμιξη (κράση) του οίνου με θαλασσινό νερό. Απ' αυτή την

Ερυθρόμορφος αττικός καλυκωτός κρατήρας με παράσταση συμποσίου Β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Νιάουστα 92 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2000)

"κράση" προήλθε η λέξη κρασί της νεοελληνικής γλώσσας.

Στη συνέχεια οι υπηρέτες αντλούσαν με οινοχόες από τον κρατήρα τον κεκραμένο οίνο και γέμιζαν τα κύπελλα των συμποτών που έπιναν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα, γεγονός που συντελούσε πολύ στην απόλαυση του πότου.

Το μέγεθος του κρατήρα εξαρτιόταν από τον αριθμό των καλεσμένων οι υπηρέτες τον ξαναγέμιζαν κάθε φορά που η δίψα των συμποτών το επέβαλλε. Όμως ο Διόνυσος δίδασκε τη φρόνηση με τα λόγια που ο Αθήναιος του αποδίδει στο συμπόσιό του:

Τρεις γαρ μόνους κρατήρας εγκεραννύω τοις ευ φρονούσι τον μεν υγείας ένα, όν πρώτον εκπίνουσι το δε δεύτερον έρωτος ηδονής τε τον τρίτον δ' ύπνου, ον εκπιόντες οι σοφοί κεκλιμένοι οικαδε βαδίζουσ' Ο δε τέταρτος ουκέτι ημέτερός εστί, αλλ' ύβρεως.

(Τρεις μόνο κρατήρες προετοιμάζω για τους φρόνιμους το μεν ένα της υγείας, αυτόν που πίνουν πρώτο το δε δεύτερο του έρωτα και της ευχαρίστησης τον τρίτο του ύπνου που, αφού τον πιουν οι σώφρονες ξαπλωμένοι, γυρίζουν στο σπίτι. Ο τέταρτος δεν είναι δικός μου αλλά της ύβρης.)

"Μηδέν άγαν" ήταν ένα από τα σοφά αποφθέγματα που ήταν γραμμένο στο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς. Με αυτά το ιερατείο είχε θέσει τις ηθικές βάσεις στους Έλληνες και τους δίδασκε την αρετή.

"Μηδέν άγαν" και για το κρασί, που σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, πατέρα της ιατρικής, είναι θαυμαστά κατάλληλο για τον άνθρωπο - τόσο για τον υγιή, όσο και για τον άρρωστο - μόνο όμως όταν χορηγείται με μέτρο ανάλογα με την κράση του.

Ερυθρόμορφος σκύφος με παράσταση άντλησης οίνου από κρατήρα κατά τη διάρκεια συμποσίου. Οξφόρδη, Μουσείο Ashmolean.

Τα αγγεία του πότου της αττικής κεραμικής

Η ελληνική θρησκεία, δεν βασιζότανε ούτε σε δόγματα, ούτε σε ιερά κείμενα, αλλά σε προφορικές παραδόσεις ήταν η έκφραση μιας ζωντανής συνείδησης. Η γνώση που είχαν οι Έλληνες για τους Θεούς πήγαζε κυρίως από την τέχνη και τη λογοτεχνία. Ο Όμηρος, η Ησίοδος, οι τραγικοί και λυρικοί ποιητές, ο Πίνδαρος, δεν αρκέστηκαν να μεταδώσουν τις θρησκευτικές δοξασίες του καιρού τους οραματιστές οι ίδιοι, τις πλούτισαν και τις τελειοποίησαν.

Ετσι, τα έργα των ποιητών και των συγγραφέων αποτελούν την κυριότερη πηγή πληροφοριών σχετικά με την ελληνική θρησκεία, όμως σημαντικό ρόλο παίζει και η αττική αγγειογραφία.

Όπως είναι γνωστό, γύρω στα τέλη του 7ου π.Χ. αιώνα, οι αγγειογράφοι άρχισαν να αναπαριστάνουν τους μύθους και τις δοξασίες, αρχικά στο λαιμό των μεγάλων αμφορέων και, στη συνέχεια, κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα, στο κυρίως σώμα τους. Ετσι, η αγγειογραφία έδωσε για πρώτη φορά, στους μύθους που τραγούδησαν οι ποιητές, μια συγκεκριμένη μορφή.

Ειδικότερα η πλούσια εικονογραφία των αγγείων του πότου της αττικής κεραμικής μαρτυ-

ράει την καταπληκτική επιτυχία της διονυσιακής λατρείας. Η αγγειογραφία που σχετίζεται με το Διόνυσο διαφοροποιείται απ' αυτή των άλλων Θεών, γιατί ο γιος της Σεμέλης σπάνια απεικονίζεται μόνος, συνήθως συνοδεύεται από τα μέλη του θιάσου του, όπως αρμόζει σε θεότητα που η λατρεία της διαδίδεται με ομαδικές εκδηλώσεις. Εξάλλου οι παραστάσεις έχουν συνήθως μια έντονη κινητικότητα, όταν παριστάνουν το Διόνυσο και τα παιχνίδια των συντρόφων του. Ακόμη και όταν ο ίδιος δεν απεικονίζεται, η παρουσία του μαντεύεται.

Με την εμφάνιση των Σειληνών και των Μαινάδων στην ελληνική αγγειογραφία, οι βακχικοί θίασοι, προάγγελοι του κώμου, της εύθυμης παρρέας των ανθρώπων του πότου, έγιναν το αγαπημένο θέμα των αγγειογράφων. Κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα είναι τόσο πολλές οι διονυσιακές παραστάσεις πάνω σε αγγεία, που θα έλεγε κανείς ότι ο Διόνυσος είχε εισβάλει στην Αθήνα.

Και πραγματικά, ο Διόνυσος μπήκε θριαμβευτικά στην Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 6ου π.Χ. αιώνα. Έχοντας επίγνωση του ρόλου της λατρείας, ο Πεισίστρατος, φωτισμένος τύραννος των Αθηνών από το 560 μέχρι το 527 π.Χ., έφερε τη λατρεία του Διονύσου από τις Ελευθερές της Βοιωτίας στην Αθήνα. Το ιερό του Θεού χτίστηκε στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης και οι αγώνες προς τιμή του γίνονταν πια στην πόλη της Παλλάδας Αθηνάς.

Το γεγονός αυτό, απλό από μόνο του, είχε σημαντικές συνέπειες για να προλάβουν τον κίνδυνο μυστικιστικών τάσεων, οι άρχοντες της Αθήνας ευνόησαν την εξωτερίκευση της λατρείας, με συνέπεια η λατρεία του Διονύσου στην κεντρική Ελλάδα και στην Αττική να οργανωθεί και να αναπτυχθεί γύρω από την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοπαραγωγή.

Τα Λήναια, τα Ανθεστήρια, η τελευταία ημέρα των Ελευσινίων Μυστηρίων, όλες αυτές οι τοπικές γιορτές που είχαν για κορωνίδα τα μικρά και μεγάλα Διονύσια, δείχνουν πόσο ο Θεός της αμπέλου και του οίνου λατρεύτηκε σαν ένας Θεός εθνικός, αγροτικός και λαϊκός, ισόθεος με

τον Απόλλωνα (Ήλιος) και τη Δήμητρα (Γη).

Στις γιορτές αυτές, που η σπουδαιότητα και η λαμπρότητα τους δεν σταμάτησαν να αυξάνονται όλο τον 6ο και 5ο π.Χ. αιώνα, προστέθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα, οι θεατρικές παραστάσεις κατά τη διάρκεια των εαρινών Διονυσίων.

Στο "θέατρο του Διονύσου", που τα ερείπιά του βρίσκονται στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης, γεννήθηκε από το διονυσιακό διθύραμβο, το δράμα, αυτό το λαμπρό κεφάλαιο της ευρωπαϊκής κουλτούρας που συνδέεται αναμφισβήτητα με το Διόνυσο.

Στα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα, η προσωπικότητα των κεραμοποιών τείνει να καθιερωθεί, αγγειοπλάστες και ζωγράφοι αποκτούν τη συνήθεια να υπογράφουν τα έργα τους. Ετσι μας είναι γνωστά τα ονόματα μεγάλων καλλιτεχνών που δεν δίστασαν να υπογράψουν τα αγγεία του πότου και να κερδίσουν την αθανασία. Τα έργα τους αποτελούν τις πολυτιμότερες συλλογές αγγείων του Βατικανού, του Λούβρου, του Μονάχου, του Βρετανικού Μουσείου και άλλων μεγάλων μουσείων.

Τα ελληνικά μουσεία δεν μπορούν να συναγωνιστούν τα ξένα σε έργα της ελληνικής αγγειοπλαστικής του 6ου και 5ου π.Χ. αιώνα. Ωστόσο, στο Μουσείο της Αγοράς των Αθηνών βρίσκονται συναρμολογημένα τα πολύτιμα θραύσματα ενός καλυκωτού κρατήρα που επιβεβαιώνει ότι ο Διόνυσος και ο θιάσός του βρήκαν στο μεγάλο κεραμέα και αγγειογράφο Εξηκία, τον πιο γοητευτικό εκφραστή τους. Από τις λαβές του κρατήρα ξεκινάει ο κορμός ενός κλήματος που διακλαδώνεται και φέρει στις κληματίδες του φύλλα και μεγάλα τσαμπιά σταφύλια. Σ' ένα από τα κλαδιά, το πιο λεπτό, κάθετα μια νύμφη που έχει μια εξωπραγματική ισορροπία. Πρόκειται για μια εικόνα ονειρική.

Μπροστά σ' αυτά τα αγγεία μένει κανείς κατάπληκτος από τη δύναμη της ελληνικής τέχνης, που ήταν ικανή να δημιουργήσει, ακόμη και μ' ένα υλικό τόσο φτωχό όσο και ο πηλός, αριστουργήματα τέτοιας ομορφιάς.

Χάρη σ' αυτή την τέχνη, τα αγγεία του πότου, αφιλόδοξα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, κατέχουν ξεχωριστή θέση στην πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης.

Η διάδοση της χρήσης του κρασιού

Ανάμεσα στα δοχεία του πότου που βρέθηκαν το 1962 στους τάφους του Δερβενιού, στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, ξεχωριστή θέση κατέχει ένας μεγάλος χάλκινος κρατήρας του 330 π.Χ. κατάφορτος με ολόγλυφες διακοσμήσεις, που δεν έχει όμοιό του στον κόσμο.

Οι διακοσμήσεις αυτές αναπαριστούν το γάμο του Διονύσου και της Αριάδνης που περιγράφει ο Ησίοδος στη Θεογονία, αυτό το μεγάλο έπος του 7ου π.Χ. αιώνα:

*Χρυσοκόμης δε Διόνυσος ξανθήν Αριάδνην
κούρην Μίνως, θαλερήν ποιήσας' άκοιτιν
τη δε οι αθάνατον και αγήρω θήκε Κρονίων.*

(Ο Διόνυσος με τα χρυσά μαλλιά πήρε γυναίκα ακμαία την ξανθή Αριάδνη, την κόρη του Μίνωα, που ο γιος του Κρόνου έκαμε αθάνατη και αγέραστη).

Πρόκειται για την ίδια εκείνη Αριάδνη που βοήθησε το Θησέα να σκοτώσει το Μινώταυρο και να βγει ζωντανός από το ανάκτορο-λαβύρινθο του πατέρα της, του μυθικού Μίνωα. Ο Θεός συνάντησε αποκοιμισμένη την όμορφη Κρητικοπούλα σε μια ακρογιαλιά της Νάξου.

Το γεγονός ότι ο μύθος τοποθετεί τους γάμους του Διονύσου με την κόρη του θρυλικού βασιλιά της Κρήτης στην περιοχή των Κυκλάδων, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι Έλληνες αναγνώριζαν την κρητική καταγωγή της διονυσιακής λατρείας. Όπως δε αποδείχτηκε από τις αρχαιολογικές έρευνες, τα νησιά του Αιγαίου και ιδιαίτερα οι Κυκλάδες, αποτελούσαν μια φυσική σφαίρα επιρροής των Κρητών, λόγω της μινωικής θαλασσοκρατίας κατά τη διάρκεια της λεγόμενης Νεοανακτορικής περιόδου (1700-1450 π.Χ.), που είναι η πιο λαμπρή και γόνιμη φάση του μινωικού πολιτισμού. Φαίνεται λοιπόν ότι η λατρεία του Διονύσου έφτασε στις Κυκλάδες από την

προ-ελληνική Κρήτη.

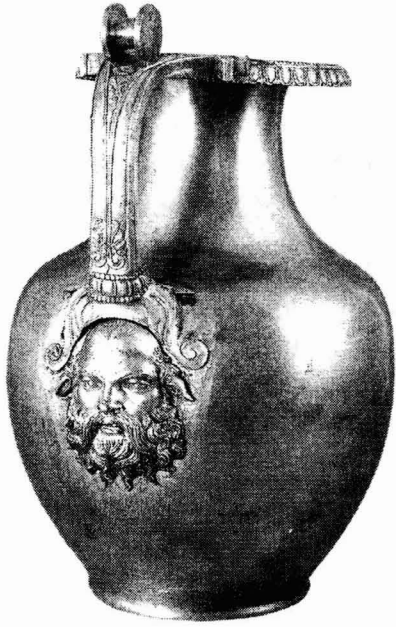
Στη Νάξο οργανώνανε χαρούμενες γιορτές, για να τιμήσουν αυτό τον ιερό γάμο, από τον οποίο γεννήθηκαν δύο γιοι με τα συμβολικά ονόματα Στάφυλος και Οينوπίωνας που διαδόσανε, σύμφωνα με την παράδοση, την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοπαραγωγή.

Ειδικότερα ο Στάφυλος, αφού αποίκισε την Πεπάρηθο, τη σημερινή Σκόπελο, πήρε μέρος στην Αγροναυτική εκστρατεία. Καθώς σκοπός της εκστρατείας αυτής ήταν η κυριαρχία στις περιοχές του Εύξεινου Πόντου και του Καύκασου, που ήταν πλούσιες σε πολύτιμα μέταλλα (χρυσός, άργυρος κ.λπ.) και σε σιτάρι, η παρουσία του γιου του Διονύσου ανάμεσα στους Αγροναύτες εξηγείται, αφού ο οίνος, όπως και το λάδι, ήταν προϊόντα ανταλλαγής.

Όμως, για τη γόνιμη φαντασία των ανθρώπων της ηρωικής εποχής, οι οικονομικοί και πολιτικοί στόχοι μιας εκστρατείας ήταν έννοιες πολύ

Ο χάλκινος κρατήρας του Δερβενιού, που παριστάνει σκηνές από τον θεϊκό γάμο του Διονύσου και της Αριάδνης, 330 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Μια από τις δύο ασημένιες οινοχόες του "Τάφου του Φιλίππου". Εκτός από τη λεπτότατη διακόσμηση του χείλους και της λαβής, οι οινοχόες αυτές κοσμούνται με θαυμάσια κεφάλια Σιληνών. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

αφηρημέ-
νες. Τα
πλήθη ή-
ταν έτοιμα
να σκοτω-
θούν για
μια Ωραία
Ελένη, για
ένα Χρυσό-
σόμαλλο

που έθρε-
φαν τη φα-
ντασία
τους και ο-
δηγούσαν
σε γοητευ-
τικές μυ-
θοπλα-
σίες.

Σ' α-
ντάλλαγμα
του οίνου
και του λα-
διού που ε-

ξήγαν αρχικά οι Αιγαίοι και στη συνέχεια οι Έλληνες, φέρνανε πίσω δημητριακά από την Αίγυπτο και τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, χαλκό από τη Συρία και την Κύπρο, κασσίτερο και ασημί από την Ισπανία και τη Σαρδηνία, χρυσό από την Αίγυπτο και τη Νουβία.

Το ήλεκτρο ερχόταν μαζί με άλλα είδη, από τις χώρες της Βαλτικής και το ελεφαντόδοντο, εμπόρευμα περιζήτητο στα χρόνια της μινωικής και μυκηναϊκής εποχής, από την Αφρική.

Ο Αθήναιος παραθέτει στο έργο του Δεινσοφιστές, τον ύμνο στο Διόνυσο ποντοπόρο ένα ύμνο που αναφέρεται άμεσα σ' αυτές τις ανταλλαγές που οι Έλληνες θαλασσοπόροι πραγματοποιούσαν στον τότε γνωστό κόσμο συντελώντας, μ' αυτό τον τρόπο, στη διάδοση της χρήσης του κρασιού.

*Εσπετε νύνμοι, Μούσαι Ολύμπια δώματ' έχου-
σαι,*

*εξ ού ναυκληρεί Διόνυσος επ' οίνοπα πόντον,
όσ' αγαθ' ανθρώποις δευρ' ήγαγε νηι μελαίνη.*

(Πέστε μου τώρα Μούσες που κατοικείτε στον Ολυμπο από τότε που ο Διόνυσος πλέει στη θάλασσα με το χρώμα του οίνου, πόσα αγαθά έφερε εδώ στους ανθρώπους μέσα στο μαύρο καράβι).

Οι Βακχικοί θησαυροί της Ελλάδος του Βορρά

Τα εντυπωσιακά σε ποσότητα και ποιότητα μετάλλινα εκθέματα που κοσμούν τις βιτρίνες του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης είναι έργα της μακεδονικής μεταλλοτεχνίας, η ακμή της οποίας συμπίπτει με την εποχή που η πολιτική και πνευματική ηγεμονία των Μακεδόνων βασιλέων κυριαρχούσε σε όλη τη Μεσογειακή λεκάνη μέχρι και τα βάθη της Ασίας.

Αυτή η περίοδος, που εκτείνεται από το 340 μέχρι το 200 π.Χ., ήταν αναμφίβολα η πιο γόνιμη για τα εργαστήρια της Βόρειας Ελλάδος, που έφθασαν ακριβώς τότε σε υψηλό επίπεδο καλλιτεχνικής ποιότητας.

Ανάμεσα σ' αυτά τα εκθέματα, ξεχωριστή θέση κατέχουν τα καλλιτεχνήματα της Βεργίνας: κτερίσματα που βρέθηκαν σε τρεις ασύλητους βασιλικούς τάφους του 4ου αιώνα π.Χ. στη Μεγάλη Τούμπα του νεκροταφείου των Αιγών, πρώτης πρωτεύουσας των Μακεδόνων.

Εάν είναι παγκόσμια αναγνωρισμένο ότι τα ευρήματα της Βεργίνας πλουτίσανε ανεκτίμητα την πολιτιστική κληρονομιά ολόκληρης της ανθρωπότητας, είναι το ίδιο αδιαφιλονίκητο ότι οι ανασκαφές φέρανε στο φως την πιο πλούσια συλλογή αγγείων πότου των ιστορικών χρόνων, κατασκευασμένων από πολύτιμα μέταλλα.

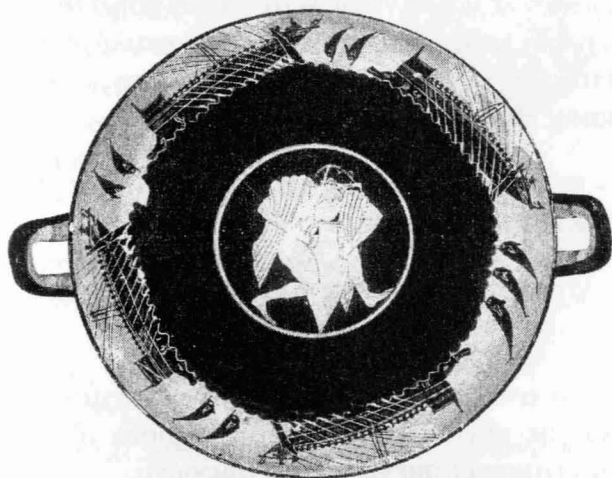
Μόνο στο λεγόμενο τάφο του πρίγκιπα, βρέθηκαν είκοσι εννέα ασημένια αγγεία πότου θαυμαστής τέχνης, που παρά ταύτα δε φθάνουν στην αρτιότητα των αγγείων του πότου που έδωσε η ανασκαφή του λεγόμενου "τάφου του Φιλίππου", πατέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Ονομαστοί οίνοι της αρχαιότητας

Μια σφραγίδα τυπωμένη στον άργιλο των θασιακών αμφορέων. Αποτελούσε εγγύηση, ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., για την αυθεντικότητα του Θάσιου οίνου.

Πολλά από τα αγγεία του ότου που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, είτε αυτά προέρχονται από τους βασιλικούς τάφους της Βεργίνας, είτε από αστικούς τάφους άλλων μακεδονικών περιοχών, αποτελούν κορυφαία δημιουργήματα της μεταλλοτεχνίας και τορευτικής του 4ου π.Χ. αιώνα και μαρτυρούν την υψηλή στάθμη της καθημερινής ζωής στις βόρειες περιοχές της Ελλάδος, που ήταν κατάσπαρτες από ορυχεία μετάλλων και όπου ο Διόνυσος ήταν κυρίαρχη θεότητα, όπως άρμοζε σε περιοχές πλούσιες σε αμπέλια και ονομαστές για την ποιότητα της οινοπαραγωγής τους.

Κύλικα με εσωτερική διακόσμηση καράβια που πραγματοποιούσαν το εμπόριο του κρασιού σ' όλο τον τότε γνωστό κόσμο. 510-500 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Σύμφωνα με τους μύθους που σχετίζονται με τη διάδοση του κρασιού, ο ένας από τους γιους του Διονύσου και της Αριάδνης, ο Οينوπίωνας, αφού έγινε βασιλιάς της Χίου, δίδαξε στους υπήκοους του τον τρόπο να παράγουν το πιο ονομαστό οίνο της αρχαιότητας: τον περίφημο Αριούσιο της Χίου.

Όπως πιστοποιείται από πολλές ιστορικές πηγές, οι οίνοι των νησιών του Αιγαίου ήταν φημισμένοι στην αρχαιότητα και μάλιστα ο χίος, ο λέσβιος και ο θάσιος υπήρξαν οι πιο ακριβοπληρωμένοι οίνοι κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα. Η προστασία τους από τις παραποιήσεις και τις απομιμήσεις ήταν αναγκαία. Και αυτή η προστασία ήταν κύριο μέλημα των αρχόντων, όπως αποδεικνύεται από τους αρχαιότερους οινικούς νόμους, που οι αρχαιολόγοι είχαν την τύχη να ανακαλύψουν κατά τις ανασκαφές στη Θάσο. Σύμφωνα με τους νόμους αυτούς, κανένα καράβι με ξένο κρασί δεν επιτρεπόταν να πλησιάσει στα χωρικά ύδατα της Θάσου, οι οίνοι της οποίας έπρεπε να πωλούνται μέσα σε σφραγισμένους αμφορείς, ώστε η αυθεντικότητά τους να είναι εγγυημένη.

Για την εξαγωγή του θάσιου οίνου, οι αγγειοπλάστες του νησιού κατασκεύαζαν πολυάριθμους αμφορείς από τοπικό πηλό. Πολλοί απ' αυτούς έχουν βρεθεί στην ίδια τη Θάσο, κι άλλοι πάλι στη Μακεδονία, στη Θράκη και στον Εύξεινο Πόντο μέχρι τις ακτές της θάλασσας του Αζώφ. Μεγάλος αριθμός απ' αυτούς βρέθηκαν κατεσπαρμένοι στην Αίγυπτο, στη Σικελία και ακόμη μέσα στην καρδιά της Ασίας, στα Σούσα και στην Καμπούλ, αδιάψευστη μαρτυρία της εξάπλωσης του αιγαιοπελαγίτικου οινεμπορίου.

Αυτοί οι αμφορείς έχουν ένα ορθογώνιο εμπιέστο σφράγισμα, που έγινε στο νωπό πηλό πάνω στη ράχη της λαβής πριν από την όπτηση, στις περισσότερες περιπτώσεις έχει την επιγραφή: Θασίων, δηλωτική της προέλευσής του.

Οι οινικοί νόμοι της Θάσου του 5ου αιώνα π.Χ. οι χαραγμένοι πάνω σε άσπρο μάρμαρο, θεωρούνται δίκαια ως τα αρχαιότερα νομοθετι-

Ζεύγος χορευτών σε διονυσιακή έκσταση ελεφαντοστέινο αριστούργημα, που αποκαλύφθηκε σε έναν από τους βασιλικούς τάφους της Βεργίνας. Μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

κά κείμενα που θεσπίστηκαν για την προστασία της "ονομασίας προέλευσης" των οίνων, στα πλαίσια μιας γενικότερης αμπελοοινικής πολιτικής, που αποσκοπούσε στη διασφάλιση της ποιότητας του προϊόντος και στην προστασία του υγιούς οινεμπορίου.

Αν ο περίφημος Αριούσιος της Χίου όφειλε την ποιότητά του στη συνταγή που ο Οινοπίωνας έδωσε στους Χιώτες οινοποιούς, όπως το θέλει η παράδοση, και η ποιότητα του Θάσιου οίνου προστατεύτηκε από δρακόντειους νόμους, όπως απέδειξε η αρχαιολογική σκαπάνη, ο τρίτος μεγάλος οίνος, ο Λέσβιος, ενέπνευσε δύο μεγάλους λυρικούς: τον Αλκαίο και τη Σαλφώ που έζησαν τον 6ο αιώνα στη Λέσβο, αγαπημένο τόπο των Μουσών και είναι γνωστοί για τους ερωτικούς και βακχικούς στίχους τους.

Βακχικά νομίσματα

Το καθαυτό νόμισμα, δηλαδή ένα κομμάτι μέταλλο σταθερού βάρους με τυπωμένη στην κυκλική επιφάνεια του μια χαρακτηριστική παράσταση που αποτελεί ουσιαστική τη σφραγίδα της αρχής που το έχει εκδώσει, γεννήθηκε μόλις τον 7ο αιώνα π.Χ.

Παρόλο που δεν είναι με βεβαιότητα γνωστό, εάν εφευρέτες ήταν οι Λυδοί ή οι Αιγινήτες, είναι σήμερα γενικά παραδεκτό ότι η εξέλιξη του νομίσματος ήταν έργο των Ελλήνων και ακόμη

ότι η ελληνική αντίληψη για το χαρακτήρα του νομίσματος επηρέασε τα περισσότερα νομίσματα που κόπηκαν έκτοτε στον ευρωπαϊκό χώρο.

Οι Έλληνες είχαν την ιδιότητα να στολίζουν με ευαισθησία και λεπτότητα κάθε αντικείμενο της καθημερινής ζωής, γι' αυτό και δημιούργησαν τους πιο έξοχους νομισματικούς τύπους που έγιναν ποτέ, φιλοτεχνημένους από ονομαστούς τεχνίτες που ήξεραν να δουλεύουν με ασυνήθιστη δεξιοτεχνία τα ευγενή μέταλλα.

Τα ελληνικά νομίσματα, και ειδικότερα τα ασημένια με τις μεγαλύτερες διαστάσεις, θεωρούνται από τα ωραιότερα δημιουργήματα που η ελληνική τέχνη μας κληροδότησε. Πρόκειται για πραγματικά αριστουργήματα με παραστάσεις μιας ομορφιάς απρόσμενης σε τόσο μικρή κλίμακα.

Εκτός από το καθαρά αισθητικό ενδιαφέρον τους, τα ελληνικά νομίσματα είναι το κλειδί ενός κόσμου σε μικρογραφία δίνουν πληροφορίες πολύτιμες για την ιστορία, την πολιτική, τα έθιμα και τις καλλιέργειες. Σ' αυτό ακριβώς έγκειται το ενδιαφέρον τους για το μύθο του Διονύσου ως Θεού της αμπέλου και του οίνου, καθώς και για τη μελέτη των μεγάλων αμπελοοινικών κέντρων της Ελλάδος.

Απόδειξη αποτελούν τα νομίσματα που τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά είχαν κόψει ήδη από την αρχαϊκή εποχή και τα οποία συγκαταλέγονται μεταξύ των ωραιότερων νομισμάτων της διονυσιακής θεματολογίας, όπως:

- το τετράδραχμο της Πεπαρήθου (σημερινή Σκόπελος) με τον βότρου,

- ο στατήρας της Θάσου με παράσταση αρπαγής νύφης από Σάτυρο,

- το ανατολικής επιρροής τετράδραχμο της Χίου με μια σφίγγα καθιστή μπροστά σ' ένα βότρου ακουμπισμένο σ' έναν αμφορέα,

- το τετράδραχμο της Θάσου με την κεφαλή του γενειοφόρου Διονύσου,

- ο αρχαϊκός στατήρας της Νάξου που ανήκει σ' αυτά τα υπέροχα ασημένια νομίσματα του 6ου αιώνα π.Χ. τα οποία παριστάνουν στη μια όψη την κεφαλή του Διονύσου και στην άλλη ένα κάρναρο στολισμένο με δύο μικρά τσαμπιά στα φύλλα.

Όλα αυτά τα νομίσματα αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία της σπουδαιότητας που είχε η διονυσιακή λατρεία στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους, σ' αυτό το λίκνο όπου γεννήθηκε ο οινικός πλούτος της αρχαίας Ελλάδος.

Οι μύθοι του Διονύσου, όπως όλοι οι ελληνικοί μύθοι, πλουτίστηκαν σημαντικά με το πέρασμα του χρόνου, έτσι που δεν είναι πια εύκολο να διαπιστωθεί η προέλευση και η χρονολογία της κάθε προσθήκης. Απ' αυτούς, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνοι που έχουν σχέση με τη φύση της θεότητας και την εξάπλωση της διονυσιακής λατρείας.

Σύμφωνα με τον πιο κλασικό από τους μύθους, αυτόν που αναφέρεται στη γέννηση του Διονύσου, γιου της Σεμέλης και του Δία, ο Ερμής πήγε το νεογέννητο στις νύμφες της Νύσας, για να το σώσει από την οργή της Ήρας εκεί ανατράφηκε μέσα στην άγρια φύση από το Σειληνό, αγροτικό δαίμονα, κι όταν μεγάλωσε άρχισε να ταξιδεύει συνοδευόμενος από Σάτυρους και Μαινάδες. Απ' που περνούσε, μάθαινε τους ανθρώπους να καλλιεργούν αμπέλια και τους δίδασκε την τέχνη να παράγουν το Θεϊκό του δώρο.

Αυτός ο περιπλανώμενος θεός είχε υπό την προστασία του όλα τα ξωτικά που συμβόλιζαν τις δυνάμεις της βλάστησης. Τα όντα αυτά αποτελούσαν μια πολυάριθμη ακολουθία θαυμαστών που τα ερωτικά παιχνίδια τους αποδόθηκαν χωρίς υποκριτική αιδώ από τους αγγειογράφους που διακοσμούσαν με την τέχ-

νη τους τα αγγεία του πότου.

Αυτά τα αγροτικά όντα, τα βρίσκουμε και σε μερικά αρχαϊκά νομίσματα της Βόρειας Ελλάδος, περιοχής πλούσιας σε αμπέλια, όπου ο Διόνυσος ήταν κυρίαρχη θεότητα.

Οι περιοχές αυτές και ειδικότερα η χερσόνησος της Χαλκιδικής και οι ακτές της Θράκης, ήταν κατάσπαρτες, ήδη από την αρχαϊκή εποχή, με ακμάζουσες αποικίες και πόλεις ελληνικές, από τις οποίες μερικές, ονομαστές για την ποιότητα της οινοπαραγωγής τους (Μένδη, Ακανθος κ.λ.π.), διέθεταν και ορυχεία αργύρου, από τα πλουσιότερα του αρχαίου κόσμου.

Το γεγονός αυτό έδινε ώθηση στην παραγωγή των νομισματοκοπειών τους, η τέχνη των οποίων έφτασε στο απόγειό της ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. Εξαίρετο δείγμα αυτής της τέχνης είναι το τετράδραχμο της Μένδης, αυτό το υπέροχο νόμισμα που κόπηκε γύρω στο 330 π.Χ. και παριστάνει το Θεό καθισμένο στη ράχη του ιερού όνου, να κρατάει το κρασοπότηρό του: τον κάρναρο. Στην άλλη όψη απεικονίζεται ένα κλήμα, από το οποίο κρέμονται τέσσερα τσαμπιά σταφύλια.

Καθώς πολλές απ' αυτές τις παραλιακές πόλεις του Βορρά είχαν στενές σχέσεις με την

1. Στατήρας. Θάσος, 2ο μισό του 5ου αι. π.Χ. Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο.
2. Στατήρας. Θήβα, γύρω στο 364 π.Χ.
3. Τετράδραχμο. Θάσος, 370 π.Χ.
4. Στατήρας. Νάξος, 500-490 π.Χ. Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο
5. Τετράδραχμο. Τορώνη, γύρω στο 500 π.Χ.
6. Τετράδραχμο. Πεπάσηθος, 500-480 π.Χ.

Τετράδραχμο που παριστάνει το Διόνυσο στη ράχη ενός από τα ιερά του ζώα. Στην πίσω όψη πρέμνο αμπέλου. Η χαρακτηριστική επιγραφή ΜΕΝΔΑΙΟΝ επιβεβαιώνει ότι το νόμισμα αυτό κόπηκε στη Μένδη. 430 π.Χ.

Αθήνα, όπου η διονυσιακή λατρεία είχε στο μεταξύ χαλιναγωγηθεί και η οργάνωση των βακχικών γιορτών είχε επισημοποιηθεί με βάση την άμπελο και τον οίνο, αυτό το νόμισμα της Μένδης παραμένει μια πολύτιμη μαρτυρία του "εξημερωμένου" πια Θεού, η εικόνα του οποίου υπάρχει στο ίδιο νόμισμα με το πρέμνο της αμπέλου και τον κάνθαρο, ιερά εμβλήματα που καθορίζουν τη φύση της θεότητας.

Φαίνεται ότι τα βακχικά νομίσματα σταματούν γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. με την ηγεμονία των Μακεδόνων. Τα πορτρέτα των βασιλέων και αργότερα των αυτοκρατόρων στα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας παίρνουν τη θέση της κεφαλής των Θεών και των συμβόλων τους.

Θα έλεγε κανείς ότι σε αντάλλαγμα, η ηγεμονία αυτή μας έδωσε ένα από ωραιότερα γλυπτά της αρχαιότητας σε ελεφαντόδοντο: ένας μικρός Πάνας οδηγεί με τον αυλό του ένα ζεύγος χορευτών σε διονυσιακή έκσταση. Ολα είναι δοσμένα με απαράμιλλη χάρη σ' αυτό το μικρό αριστούργημα των μέσων του 4ου π.Χ. αιώνα.

Επίλογος

Μερικά θαυμάσια ψηφιδωτά που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πέλλας, δεύτερης πρωτεύουσας των Μακεδόνων βασιλέων, αποτελούν ανεκτίμητη πολιτιστική κληρονομιά.

Ένα απ' αυτά απεικονίζει το Διόνυσο πάνω σ' ένα από τα ιερά του ζώα. Το Διόνυσο που πρό-

σφερε στους πιστούς του αυτό που κανένας άλλος Θεός του ελληνικού πανθέου δεν είχε υποσχεθεί: την αιώνια σωτηρία. Και η Ελλάδα σταθήκε άξια της αιώνιας σωτηρίας και κέρδισε την αθανασία, χάρις στους ποιητές, του φιλοσόφους, τους γλύπτες και τους ζωγράφους της, που δεν ξέφυγαν την επίδραση της διονυσιακής λατρείας, από την οποία άντλησαν ανεκτίμητους θησαυρούς έμπνευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- ANDRONIKOS M., 1984, Vergina, Ekdotike Athenon, Athens.
 ANDRONIKOS M., 1985, Musee National, Ekdotike Athenon, Athenes.
 ANDRONIKOS M., 1986, Musee de Thessalonique, Ekdotike Athenon, Athenes.
 BROUSKARI M., 1985, Kanellopoulos Museum, Ed. Brouskari, Athens.
 CHARBONNEUX J., MARTIN R., VILLARD F., 1986 Grece Archaïque, Gallimard, Paris.
 ECOLE FRANCAISE D' ATHENES, 1986, Guide de Thasos Ed. Boccard, Paris.
 GERNET L., 1982, Anthropologie de la Grece antique, Flammarion, Paris.
 GRACE V., Amphoras and the ancient wine trade. American School of Classical Studies at Athens (Ed.), Athens.
 HOMANN - WEDEKING E., 1968, La Crece Archaïque, Aldin Michel, Paris.
 JEANMAIRE H., 1985, Dionysos, Histoire du culte de Bacchus, Payot, Paris.
 JENKINS G.K., 1972, Monnaies grecques, Bibliotheque des Art, Paris.
 MAULNIER TH., 1964 Cette Grece ou nous sommes nes, Flammarion, Paris.
 MANTZOUFAS G., 1967, La Loi thasienne sur le commerce du vin, Athenes.
 MAZON P., 1972, Hesiodé, Les Belles Letters, Paris.
 ΜΥΛΩΝΑΣ Γ., 1983, Πολυχρυσοι Μυκήνα, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
 SAKELLARIOU M., 1977, Peuples prehelléniques d' origine indo-europeenne, Ekdotike Athenon, Athenes.
 SELTMAN CH., 1965, Greek Coins, London.
 SIMON A., 1972, Bibliotheca Bacchica, Holland Press, London.
 SPARKES B., TALCOTT L., 1958, Pots and Pans of Classical Athens, American School of Classical Studies at Athens (Ed.), Athens.
 ΣΥΚΟΥΤΡΗ Ι., 1934, Πλάτωνος Συμπόσιον, Δ. Κολλάρος και Σια, Αθήνα.
 THOMPSON H., 1976, The Athenian Agora, American School of Classical Studies at Athens (Ed.), Athens.
 WERNER P., 1982, La vie en Grece aux temps antiques, Minerva (Ed.), Geneve.
 YOUNGER W., 1966, Gods, Men and Wine, The Wine and Food Society (Ed.), London.
 ZSCHITZSCHMANN W., 1962, De L' Olympe au Forum, panorama des arts grec et romain, Hachette, Paris.